

ГРАМАТИЧНА БУДОВА СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ. ПРОБЛЕМИ ДЕРИВАТОЛОГІЇ, МОРФОЛОГІЇ ТА СИНТАКСИСУ

Н. П. Гальона
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВАЛЕНТНІСТЬ СУБ'ЄКТА ЯК РІЗНОВИД СЕМАНТИЧНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ ПРЕДИКАТА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто суб'єктну валентність дієслівного предиката. Визначено основні різновиди суб'єктної семантичної валентності у зв'язку із диференціацією семантики дієслівних предикатів дії і стану.

Ключові слова: семантична валентність, суб'єкт, предикат.

Питання теорії валентності постійно перебувають у полі зору вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Слідом за Л. Теньєром [10, с. 250], дослідники називають валентність головним реченнєвотвірним чинником для більшості мов світу. Ця властивість дієслівного компонента речення виявляє себе і як потенційна здатність предиката приєднувати іменні компоненти для реалізації предикатної семантики у відображенні позамовної ситуації (семантична валентність), і як здатність утворювати певну синтаксичну побудову, зумовлену семантичною природою предиката (синтаксична валентність).

В українському мовознавстві розвиток теорії валентності пов'язаний з іменами І. Вихованця, К. Городенської, М. Степаненка, А. Загнітка, Т. Масицької та ін. Семантичні типи дієслів-предикатів (розумової діяльності, мовлення, фізичної дії, руху, наявності/відсутності, ставлення, стану, процесу, якості тощо) та різновиди валентно залежних іменних компонентів описано в роботах Н. Кавери, Н. Кашуби, Н. Ніколаєвої, О. Овчиннікової, Н. Мелекесцевої, Г. Серпутько та ін. Розглянуто одновалентні, двовалентні, тривалентні та багатовалентні предикати

(В. Каленич, Л. Гмиря, О. Галаган, О. Куц). Однак нові напрацювання в цій галузі не лише сприяють розвитку теорії, а й породжують запитання та гіпотези. Тому дослідження проблем валентності залишається актуальним.

Проблема визначення різновидів валентності пов'язана з не менш спірним питанням – семантичної класифікації ознакових слів. Водночас в українському мовознавстві недостатньо уваги приділено семантичному аспекту валентності. Поза увагою залишається проблема диференціації семантичних валентностей відповідно до семантичних різновидів предикатів, зокрема суб'єктної валентності. Це питання є важливим для виявлення типології предикатів і уточнення моделей речень з ними, для конкретизації лексичної семантики слів та їх лексикографічного опису, загалом для розвитку теорій семантичного синтаксису та лексичної семантики. Зважаючи на це, тема статті видається актуальною та своєчасною.

Мета статті – з'ясувати основні різновиди суб'єктної семантичної валентності дієслівних предикатів.

Семантична валентність виявляє себе як властивість предиката приєднувати слова певних семантичних класів, що позначають учасників позамовної ситуації. Комплекс семантичних валентностей утворює валентну структуру дієслова-предиката, яка відображає семантичні функції компонентів ситуації. Водночас семантичні валентності впливають з лексичного значення дієслова-предиката [1, с. 120].

Визначення типів семантичних валентностей (глибинних відмінків, семантичних ролей, семантичних компонентів) започатковано у працях Ч. Філлмора, де зафіксовано передусім семантичні ролі аргументів, їхній семантичний зміст. До глибинних відмінків Ч. Філлмор зараховує і агентив, що виявляє себе як активний діяч, ініціатор події [11, с. 405–406]. Ю. Д. Апресян приділив значну увагу аналізу семантичних валентностей і визначив 25 типів, основним з яких є валентність суб'єкта [1, с. 125–127]. Суб'єктна валентність – найбільш поширений тип семантичної валентності. Вона притаманна всім предикатам і має розгалужену систему валентних значень, семантично диференційованих відповідно до предикатної семантики – дії, стану, процесу, якісної ознаки, локативного стану, кількісної ознаки [2, с. 112].

Відповідно до семантичної типології предикатів визначають два основні типи суб'єкта: суб'єкт дії (активний діяч, агенс, виконувач дії) і носій стану (пасивний суб'єкт). У більш докладних класифікаціях виокремлено значення діяча, експерієнсива, носія фізичного стану, носія всеохопного фізичного стану [4, с. 40–41]; акціонального, процесуального, статального суб'єктів, а також суб'єктів квалітативної ознаки, квантитативної ознаки та їхні різновиди [7, с. 125–131]. Суб'єкт дії протиставляють носієві стану,

семантику якого в мовознавстві тлумачать по-різному – переважно як різновид семантичного суб'єкта, рідше – як семантичний об'єкт [8, с. 153].

Унаслідок семантичної диференціації суб'єктних валентних значень, здійсненої на підставі аналізу предикатних одиниць та позначуваних ними ситуацій, виявлено такі основні семантичні компоненти: агенс, функтив, суб'єкт інтелектуальної діяльності, суб'єкт неконтрольованих дій, суб'єкт сприймання, носій процесуальної ознаки, каузатор дії, каузатор стану, носій стану та ін.

Семантичну валентність *суб'єкта фізичної дії – агенса*, мають предикати суб'єктного та суб'єктно-об'єктного валентного типу, які позначають активні дії та рухи істот. Суб'єкт дії – це активний учасник ситуацій фізичних дій, створення, руйнування та зміни об'єкта, руху в просторі, наприклад: *Мотря вимазала чисто хату* (І. Нечуй-Левицький); *А мати крутить веретено* (І. Багрянний); *Я в атаку йшов* (О. Довженко).

Валентність *функтива (суб'єкта функціонування)* притаманна предикатам, що позначають ситуації виконання певних функцій особами та предметами-механізмами. Група предикатів функціонування механізмів численна та значеннєво різнорідна. Натомість ситуації виконання суспільних і виробничих функцій особами та організаціями номіновані обмеженою кількістю дієслів-предикатів: *балотуватися, головувати, голосувати, звітуватися, обиратися, переобиратися, піаритися, працювати, спонсорувати, займатися (благодійністю, політикою), рекламувати, секретарювати, судити, чергувати* та ін.; наприклад, *Цілі авіаз'єднання працювали на птахів* (О. Гончар); *Вони мене по совісті судили* (Л. Костенко).

Предикати мислення, мовлення, знання, пам'яті та інформаційної діяльності мають семантичну валентність *суб'єкта інтелектуальної діяльності*: *Я весь час вивчав* (І. Багрянний); *Ми говорили про людей* (Р. Андріяшик); *Він збагнув, що потрапив до лігва якогось страхітлого звіра, але не додумав цієї думки до краю* (І. Багрянний). Називаючи динамічну, контрольовану ситуацію, предикати інтелектуальної діяльності прогнозують суб'єктний компонент з ознаками активності та цілеспрямованості, що зближує його з агенсом. Розрізнення суб'єктних семантичних валентностей здійснено за ситуативною характеристикою *фізична дія / інтелектуальна діяльність*.

Суб'єкт неконтрольованих дій наявний у ситуаціях стихійних, некерованих явищ. Хоча вони часто й номіновані предикатами дії, руху, проте, на відміну від акціональних ситуацій, характеризуються неконтрольованістю, нецілеспрямованістю. Суб'єкт (предмет або природне явище) не впливає на перебіг ситуації, наприклад: *Сюди не долітав вітер* (О. Десняк); *Вже зійшло сонце* (Є. Гуцало); *Вибухнула бензозаправка*

(Л. Костенко); *Впали мости на Дніпрі* (О. Довженко).

Суб'єкт сприймання – це істота, яка сприймає явища світу за допомогою органів чуття. Він наявний у валентній структурі предикатів *бачити, відчувати, сприймати, чути* та ін.; наприклад: *Григорій слухав з великою увагою* (І. Багрянний); *Директор уважно вдивлявся в папери* (О. Гончар).

Семантична валентність носія процесуальної ознаки притаманна предикатам *горіти, молодіти, мужніти, рости, синіти, старіти, темнішати, цвісти* тощо: *Юрко червоніє до сліз* (В. Козаченко); *Зараз ти ростеш* (О. Гончар); *Два рядки білих хат повід горами біліють... Коло хат зеленіють густі старі садки* (І. Нечуй-Левицький); *Синіють у промінні хатки* (С. Васильченко); *Вода заголубіла* (Є. Гуцало).

Суб'єктно-об'єктні акціональні предикати, які позначають ситуації фізичного впливу на об'єкт з метою спричинення іншої дії, руху або стану іншого суб'єкта, мають семантичну валентність *каузатора*. Її виявляють предикати із семою каузації, об'єднані в групи: переміщення та розміщення на поверхні (*везти, вести, нести, ставити, садити*), психоемоційного впливу (*забавляти, засмучувати, лякати, радувати, розсмішити, стривожити*), волевиявлення (*веліти, відганяти, змушувати наказувати*), зміни якості (*збагатити, зміцнити, покращити*), повсякденної практичної діяльності (*годувати, одягати, поїти, роззувати*); наприклад, *Сінам-ага звелів вести бранок затінком* (П. Загребельний); *Не зліть мене, батьку* (О. Довженко); *Кайдашиха вставала до дитини, забавляла, як вона плакала, та годувала її молоком* (І. Нечуй-Левицький); *Я виносила з бою тебе* (О. Довженко). Відповідно, визначено каузатор дії, каузатор переміщення, каузатор зміни якості, каузатор стану.

Каузатор (спричинювач) стану потребує спеціального докладного аналізу з огляду на значну семантичну різноманітність предикатів стану. Суб'єктна семантична валентність предикатів стану диференційована відповідно до онтологічної сутності станів, які виявляють себе як фізичний та фізіологічний стан істоти, психічний стан людини, стани навколишнього середовища (температурні, часові, метеорологічні), локативний стан предмета або особи.

Предикати стану мають диференційну ознаку статичності, а *носій стану (пацієнс)* – ознаку пасивності: *Водночас я побоювався того, що він мав на гадці* (Р. Андріяшик); *Він лежить на гарячій печі* (І. Багрянний); *Уляна стояла сама в скромній хатині тітки Антоніни* (О. Довженко); *Я не сумніваюсь* (Р. Андріяшик); *Ганна Остапівна знов прихворіла* (О. Гончар).

Особливої уваги потребує розгляд одного з найбільш спірних питань – суб'єктної валентності тих предикатів стану, що в традиційній граматиці віднесені до групи безособових дієслів. У наукових розвідках їх називають

дієсловами-предикатами амбієнтного стану [12], всеохопного фізичного стану [4], внутрішнього стану людини та зовнішнього стану природи [13]. У валентній класифікації, зважаючи на відсутність експлікованого суб'єкта в реченні, їх часто називають предикатами з нульовою валентністю, безвалентними [10], з лексично не вираженою лівобічною валентністю [5, с. 258–259], безвалентними, одноособовими [3, с. 38–41]. Ці предикати поділено на дві основні групи: всеохопного фізичного стану (*вечоріє, завітрюжило, розвиднілося, світає, стемніло* та ін.) і внутрішнього стану людини (*лихоманить, морозить, нездужається, нудить, паморочиться, тіпає, трясє* та ін.). Предикат зі значенням всеохопного фізичного стану супроводжується аргументом із семантичною функцією носія всеохопного стану, який вказує на все (або дуже широке) оточення, на всю сукупність предметів у навколишньому середовищі [4, с. 40-41].

У мовознавстві існує неоднозначний погляд на суб'єктну та об'єктну валентність предикатів всеохопних станів природи та внутрішніх станів людини. Традиційно їх називають безособовими на тій підставі, що на синтаксичному рівні суб'єктний компонент не імплікований. На думку І. Вихованця, назва “безособові дієслова” не відбиває морфолого-синтаксичної природи цих дієслівних одиниць, адже вони мають стосунок до граматичної особи і вирізняються з-поміж інших дієслів і семантичними, і формальними категорійними характеристиками. Ці дієслова стосуються третьої особи однини, а тому “їх варто кваліфікувати як одноособові, а не безособові” [3, с. 38]. Попри критику терміна “безособовий”, він залишився в традиційному вживанні. Водночас у мовознавчій науці активно функціонує термін “безвалентні дієслова”, запропонований Л. Теньєром [10].

Зазначені дієслова-предикати вважали позбавленими суб'єктної валентності, адже й на семантичному рівні простий аналіз семантичної ситуації не дає змоги встановити діяча, спричинювача стану природи або людини. І. Вихованець дає їм різну валентну кваліфікацію відповідно до аспекту аналізу: з формально-синтаксичного боку дієслова на позначення атмосферних явищ належать до безвалентних, виконуючи роль головного члена односкладного речення, проте у семантико-синтаксичному плані одноособові дієслова вказують на позицію лексично не вираженої суб'єктної синтаксеми, а тому їх слід зарахувати до одновалентних [3, с. 40–41].

Ідея про лексично не виражений суб'єкт стану потребує обґрунтування. “Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при цих дієсловах можна пояснити тим, що вони відбивають особливі стани всеохопного характеру <...> Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет” [3, с. 38]. І. Вихованець припускає, що у “генетично первинних конструкціях лівобічну (тепер лексично не виражену)”

валентність таких дієслів “репрезентували лексично виражені синтаксеми”. У давні часи люди вірили в силу духів і приписували їм роль витворювачів метеорологічних явищ. У міру пізнання світу поступово зникали первісні уявлення людей, що й спричинило структурування речень з лексично не вираженим суб'єктом дії і пізніше їх перетворення на речення з предикатом стану. Розглядані атмосферні процеси тепер мовці сприймають як явища, що мають усеохопну спрямованість, не виокремлюють у докільлі жодного предмета [3, с. 40].

Залучення наукових результатів когнітивної лінгвістики, міфології, лінгвокультурології, етнолінгвістики та психолінгвістики сприяли розвитку ідеї про міфологічний суб'єкт безособового речення, обґрунтованої в дисертації Г. Чернобай [13]. Міфологічним суб'єктом безособового речення дослідниця називає уособлення персоніфікованої вищої сили, яка, за давніми віруваннями українців, впливала на стан людини або природи. Його сформувала міфологічна картина світу давніх слов'ян. Причиною лексичної невизначеності суб'єкта безособового речення було давнє табування міфонімів українським етносом: *Її лихоманить – Лихоманка її лихоманить. На вулиці вітріє – Стрибог вітріє на вулиці. Холодає – Стрибожий внук (Мороз) діє* [13, с. 7–9].

Ідея про наявність каузатора всеохопного стану природи та внутрішнього стану людини ґрунтується на дослідженнях з української етнолінгвістики: людина не все могла пояснити та зрозуміти в докільлі, в її свідомості розвивався культ природи. Боги вітру, вогню, грому, блискавки, сонця були в свідомості людини тією силою, що спричинювала зміну станів у природі. Відгомін світоглядних переконань лишився в мові й сьогодні [6, с. 73–74].

На думку давньої людини, не лише природою, а й нею самою та її життям теж керували зовнішні сили. Вища сила – Доля, визначає все, що відбувається в житті, розподіляє життєві блага. Ця сила впливає на переміщення людини (*водить, тягне, занесло*), парує людей, несе щастя (*щастить, таланить, фортунить, ведеться*) або горе (*не щастить*).

Сучасна людина може пояснити багато явищ природи та суспільства. Зміст отриманих знань визначений досвідом і культурно та історично закріплений. Проте незнання про витворювачів багатьох процесів і станів у природі та в організмі людини залишилося. Незаперечним залишається той факт, що будь-який стан чимось (кимось) причинений, адже в позамовному світі все має свою першопричину. Для виникнення стану та його перебігу, підтримання потрібна не просто причина, а активний каузатор – витворювач. Тому можна припустити, що в структурі позамовної ситуації стану, яку позначає предикат стану, на семантичному рівні існує компонент каузації –

суб'єкт-спричинювач стану. Каузатор стану має семантичну роль суб'єкта, оскільки спричинює стан, водночас носій стану є об'єктом, а не суб'єктом.

Семантична валентність каузатора стану притаманна таким групам предикатів:

1. Предикатам на позначення метеорологічних явищ: *блимає, в'южить, гримить, дме, дощить, завітрюжило, замело, занесло, затягло, здуває, ллє, мете, мрячить, накрапає, потемніло, розвиднілося, туманіє* тощо; наприклад, *Надворі почало розгодинюватися* (Г. Тютюнник).

2. Предикатам на позначення температури і вологості зовнішнього середовища: *висушує, пече, теплішає, холоднішає* тощо; наприклад, *З півночі потягло прохолодою* (О. Десняк); *Прохолоднішає на ніч* (Г. Тютюнник).

3. Предикатам на позначення зміни пори року: *весніє, осеніє*, наприклад, *Швидше б уже на тепло повертало* (В. Дрозд); *За вікном весніє*.

4. Предикатам на позначення зміни часу доби: *визорює, дніє, вечоріє, розвидняється, світає, сіріє, темнішає* тощо, наприклад, *Уже світає* (О. Гончар); *Зовсім стемніло* (О. Десняк); *Над річкою вечоріє* (Г. Тютюнник).

5. Предикатам на позначення оптичних, звукових явищ та запахів: *бамкає, бемкає, блимає, гримить, засвітило, пахне, смердить, торохтить* тощо; наприклад, *Над степом зоріє* (О. Гончар); *В хаті повиднішало...* (Г. Тютюнник).

6. Предикатам на позначення фізичного стану людини: *водить, гіршає, душить, заціпило, коле, корчить, легшає, лихоманить, ломить, мариться, морозить, нудить, паморочиться, пече, потріпало, примарилося, скрутило, (не) спить, стискає, судомить, тіпає, трясє, хапає* тощо; наприклад, *В Улянки чомусь перехопило дух і пересохло в роті* (О. Донченко).

7. Предикатам на позначення емоційного та інтелектуального стану людини: *віриться, думається, кортить, пойняло (жахом), хочеться* тощо, наприклад, *Я знаю, Вам прагнеться простору, кортить європейської слави* (І. Драч); *– Навіть не віриться, – тихо зітхнула Уляна* (О. Довженко).

8. Предикатам зовнішнього стану істоти: *ведеться, занесло, несе, поталанило, тягне, фортунить, хитає, щастить* тощо, наприклад, *Ви гадаєте, нам пощастить його врятувати?* (О. Довженко).

9. Предикатам на позначення стану предмета: *віднесло, залило, підкинуло, підтопило, розірвало, розчавило, убило* тощо; наприклад, *В Румунії прорвало дамбу* (Л. Костенко); *В одному місці нанесло намулу й трісочок* (О. Донченко); *Розірвало котел* (М. Трублаїні).

Отже, різновиди суб'єктної семантичної валентності визначено відповідно до характеру ситуацій, позначуваних різними семантичними групами дієслівних предикатів. Окрім розглянутих (агенса, функтив, суб'єкт інтелектуальної діяльності, суб'єкт неконтрольованих дій, суб'єкт

сприймання, носій процесуальної ознаки, каузатор дії, каузатор стану, носій стану), виокремлено і *суб'єкт ставлення; суб'єкт буття, наявності; суб'єкт посесивного відношення* та ін., які в перспективі ще потребують уважного розгляду.

Крім того, є підстави визначати у валентній структурі дієслів-предикатів всеохопного фізичного стану, предикатів внутрішнього стану особи та деяких предикатів стану предмета особливу семантичну валентність – каузатора стану. Носій стану у цьому випадку становить різновид об'єктної, а не суб'єктної валентності.

Л і т е р а т у р а :

1. *Апресян Ю. Д.* Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
2. *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.
3. *Вихованець І. Р.* Чи є безвалентні дієслова / І. Р. Вихованець // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : Вид-во ДонДУ, 1997. – Вип. 3. – С. 38–41.
4. *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
5. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ “ВКФ “БАО”, 2011. – 992 с.
6. *Жайворонок В.* Українська етнолінгвістика : нариси / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
7. *Межов О. Г.* Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / О. Г. Межов; відп. ред. І. Р. Вихованець. – Луцьк : Вид-во Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2012. – 464 с.
8. *Мірченко М. В.* Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк, 2004. – 389 с.
9. *Потебня А. А.* Слово и миф / А. А. Потебня. – М. : Прогресс, 1989. – 432 с.
10. *Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
11. *Филлмор Ч.* Дело о падеже / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. 10. – С. 369–495.
12. *Чейф У. Л.* Значение и структура языка / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 432 с.
13. *Чернобай Г. С.* Міфологічний суб'єкт безособового речення в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук; спец. : 10.02.01 – українська мова / Г. С. Чернобай. – К., 2014. – 18 с.

Галена Н. П. Валентность субъекта как разновидность семантической валентности предиката в украинском языке.

В статье рассматривается субъектная валентность глагольного предиката. Определены основные разновидности субъектной семантической валентности в соответствии с дифференциацией семантики глагольных предикатов действия и состояния.

Ключевые слова: семантическая валентность, субъект, предикат.

Galona N. P. Valence of a subject as a type of the predicate's semantic valence in Ukrainian language.

The subjective valence of the verbal predicate has been analysed in the article. The main types of the subjective semantic valence have been defined according to the semantic differentiation of the verbal predicates of action and state.

Key words: semantic valences, subject, predicate.